

ФІНАНСІАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІОІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті охарактеризований рівень фінансиалізації українського економічного та соціального простору, розкриті соціоінституційні трансформації, що розвиваються в Україні як результат глибинної системної нерівноваги внаслідок укорінення глобальної тенденції фінансиалізації.

Ключові слова. Фінансиалізація, демократизація фінансів, дисбаланси, фінансова культура.

Постановка проблеми. Глибоко та системно фінансиалізація як економічний та суспільний феномен вперше була описана Джеральдом Епштейном в його роботі «Фінансиалізація та світова економіка» [1], що вийшла в світ у 2005 році. В загальному вигляді фінансиалізація представляє собою процеси зростання важливості фінансових ринків в системі економічних відносин, посилення впливу фінансових мотивів, інститутів та еліт на функціонування як національних економік, так і наднаціональних економічних інститутів та інтеграційних об'єднань. Фінансиалізація проявляється як на макро, так і на мікро-рівні; її основними наслідками є домінування фінансових ринків над реальними економічними процесами, перетік доходів з реального сектору у фінансовий, сприяння зростанню нерівності в суспільстві. Таким чином, фінансиалізація представляє собою суперечливий процес впливу фінансових відносин, інститутів та осіб на економічне та соціогуманітарне середовище і економічну політику держави. У чому це проявляється? Скажімо, під час активної фази розгортання сучасної кризи сукупні впливання держав в системі фінансові установи для запобігання банкрутств склали 86% від загальних витрат цих установ; така активна державна позиція в області фінансової політики призвела до появи бюджетних проблем та необхідності їх вирішення шляхом скорочення бюджетних витрат в соціальному напрямку; таким чином, економічні та соціогуманітарні дисбаланси сучасної Європи є прямим наслідком економічної політики європейських держав, зумовленої фінансиалізаційними тенденціями.

На макрорівні фінансиалізація проявляється в двох різних напрямках: з одного боку, як демократизація фінансів, яка означає доступ до фінансових послуг широких верств населення, що обумовлює покращення загального рівня добробуту та задовольняє інвестиційні потреби середнього класу; а з іншого боку, фінансиалізація представляє собою інтеграцію широкого загалу в систему фінансового оперування, ризику та невизначеності, фінансових витрат та неспроможності.

В сучасних умовах світовими фінансовими інституціями, незважаючи на кризові тенденції глобального масштабу, продовжує активно впроваджуватися думка щодо авангардної ролі фінансових ринків в процесі економічного розвитку. В той же час історичний аналіз фінансиалізаційних тенденцій в глобальному економічному просторі показує, що вплив фінансових ринків на економічне та соціальне середовище підпорядкований циклічній логіці: на висхідній фазі циклу через демократизацію фінансів фінансові ринки створюють підґрунтя для доступу широких верств до фінансових ресурсів, таким чином, стимулюючи економічне зростання та виконуючи певні соціальні функції. В той же час на сучасному етапі фінансові ринки не тільки несуть соціального навантаження, вони є причиною розвитку соціальних дисбалансів та вкорінення асоціальних явищ в суспільстві не тільки через погіршення проблем нерівності, але й через підриг базових людських цінностей та деформацію ментальності, що ускладнюють позитивний економічний та соціальний розвиток.

Метою статті є характеристика рівня фінансиалізації економічного простору України в контексті дослідження включеності українського сектору домогосподарств в операції на фінансових ринках та компаративного аналізу рівня фінансової інтегрованості українського населення та населення інших країн світу, розкриття соціоінституційних трансформацій, що

розвиваються та укорінюються в суспільному середовищі України внаслідок глобальної тенденції фінансиалізації.

Результати дослідження. В глобальному аспекті фінансиалізація проявилася як домінування фінансового сектору над реальним та зростання фінансової глибини світового економічного простору, стрімке збільшення якої почалося приблизно в 1995 році і досягло піку своїх значень у 2007 році, коли світовий фінансовий капітал за обсягами в 3,76 разів перевищував світовий ВВП. На рівні національних економік розвинутих держав фінансиалізація проявилася в домінуванні фінансової індустрії, що є важливою складовою економічного комплексу країн як система фінансового посередництва, що забезпечує економіку фінансовими ресурсами для зростання, та є активним джерелом податкових надходжень. Процеси розповсюдження та вкорінення фінансових відносин на певному етапі мали позитивні ефекти як на макrorівні, так і на мікрорівні, що полягали в демократизації фінансів, – підвищенні доступності фінансових ресурсів більш широкому колу користувачів, покращенні загального споживчого рівня та таким чином в забезпеченні зростання добробуту.

Незважаючи на певні переваги фінансових ринків в якості рушійних сил зростання на висхідній фазі економічного циклу, в системі фінансових відносин назрівали, а сьогодні – виходять на поверхню, багато протиріч економічного, соціоінституційного, а іноді навіть цивілізаційного характеру, що йдуть всупереч загальносистемній соціально-економічній стабільності. Мова йде про розповсюдження тенденцій «фінанси для фінансів», що в практичному економічному контексті означає, що фінансові ринки стають все більш відірваними від реальних економічних процесів щодо створення та трансформації вартості [2, с. 21-22], при цьому різноманіття доходів від використання фінансових ресурсів та їх значні обсяги створюють умови для панування фінансових ринків, для зміщення центру економічної влади в області обігу фінансових ресурсів, для популяризації фінансових стилів поведінки та фінансових цінностей, що екстраполюються на всі сфери суспільного життя.

Слід усвідомлювати, що фінансиалізація глобального економічного простору починалась в тому числі і як процеси демократизації фінансів, які надають можливості домогосподарствам ставати акторами фінансового ринку, отримувати доходи від операцій з цінними паперами, використовувати накопичення для придбання фінансових інструментів для забезпечення майбутніх пенсійних доходів, надавати вищу освіту дітям, керувати ризиками у випадку хвороби або безробіття. Участь у фондових операціях в розвинутих країнах була і є досить популярною, оскільки структура споживання домогосподарств, що є інвесторами на фондовому ринку, та таких, що не є інвесторами, значно різняться: споживання акціонерів волатильніше, однак і рівень добробуту при інших рівних умовах значно вищий. При цьому важливе значення відводиться розвитку фінансової культури на фінансової грамотності населення, для чого розробляються відповідні державні та недержавні програми. Але це одна сторона питання.

З іншого боку, в цьому контексті дуже цікавими є дослідження аналітиків Європейського центрального банку, які в лютому 2011 року були представлені на конференції «Фінанси домогосподарств і споживання», та були присвячені взаємозв'язку між фінансовою культурою, інтелектуальними здібностями та реакцією домогосподарств на прояви фінансової кризи [3]. Основною ціллю дослідження було визначення, яким чином і якою мірою криза вплинула на приватні домогосподарства. Аналіз ґрунтувався на моніторингу групи німецьких сімей протягом 2007-2009 рр., який включав детальну інформацію про їх фінансове та соціально-економічне становище, фінансову грамотність та загальний освітній рівень. Результати були такими: німецький фондовий ринок втратив протягом кризи 2008 року приблизно 40 % своєї капіталізації, в цих умовах трохи більше 20% домогосподарств в Німеччині отримали збитки у зв'язку з фінансовою кризою; в середньому домогосподарства втрачали близько 2561 євро, або 3,6% від їх активів. Взаємозв'язки між фінансовою грамотністю в цих домогосподарствах та отриманням збитків протягом кризи були неоднозначними: з одного боку особи з більш низькою грамотністю і когнітивними здібностями більш схильні робити фінансові помилки, а з іншого боку, вони, швидше за все, відмовлялися від ризикованих операцій та від вкладень у ризикові фінансові інструменти, тому збитки в таких суб'єктів були меншими, ніж у суб'єктів з високим рівнем фінансової грамотності.

Слід усвідомлювати, що демократизація фінансів – це не тільки відкриття нових можливостей покращення споживання, накопичення та добробуту, це – зростаючі ризики, які в умовах інформаційної асиметрії є надвисокими для пересічних споживачів фінансових послуг. Тому головними складовими фінансової культури повинні бути розуміння бюджетних обмежень та зростаючої відповідальності.

Соціоінституційні, психологічні та ментальні трансформації, що супроводжували процеси фінансиалізації, стимулювали розвиток протилежних якостей особистості, і фінансиалізація проявила себе як негативний соціогуманітарний процес вкорінення фінансових мотивів поведінки, фінансових цінностей, що трансформують базові цінності особистості. Результатом фінансиалізації стало формування інституту «життя не за коштами, а в кредит», який, маючи витоки на макрорівні, з особливою силою проявився в середовищі домогосподарств.

В сучасних умовах частка боргових інструментів в загальному обсязі глобального фінансового капіталу продовжує домінувати, що свідчить про вкорінені характеристики світового фінансового простору як переважно боргового. Ці процеси зумовлюють багато трансформацій ціннісного характеру, що сьогодні активно розгортаються в світовому суспільному просторі. Оскільки витоки фінансиалізації беруть свій початок з масштабного боргового фінансування, то й ознаками фінансиалізаційного клімату є постійний та інтенсивний пошук активів, які могли б перетворені в залог, при цьому активи довгострокового економічного змісту поступово перетворюються в джерело отримання ліквідності для поточного споживання. Так будинки домогосподарств поступово перетворюються з сімейних резиденцій в активи, які можна використовувати в якості залогу, а глибокі базові ціннісні орієнтири замінюються на фінансовоорієнтовани патерни поведінки. Це й вкорінення ризику як особливого способу сприйняття дійсності, її необхідного контексту; переваження індивідуальних опортуністичних інтересів та відсутність бажання враховувати інтереси сім'ї та найближчого оточення; викривлення поняття відповідальності як індивідуальної, так і колективної; формування особливої культури життя та споживання; підміна довгострокових інтересів стабільності та безпеки домогосподарства інтересами короткострокової вигоди.

Процеси фінансиалізації глобальної економіки базуються на безперервних фінансових інноваціях як способах подолання нормативних обмежень діяльності, отримання надприбутків та мінімізації ризиків операційної активності. В цих умовах на фінансових ринках формуються специфічні моделі поведінки, спрямованої на подолання законодавчих, нормативних, ціннісних рамок; ці моделі розповсюджуються на непрофільні прикордонні сфери соціально-економічного простору, вкорінюючи нові особливі способи поведінки та впроваджуючи фінансову культуру. Дослідження доводять, що для фінансових ринків характерними є моделі поведінки близькі до азартних ігор, коли один раз попавши в систему фінансових операцій, вийти з неї практично достатньо важко.

Прослідкуємо, якою мірою тенденції фінансиалізації вплинули на українське суспільне середовище. Україна, як більшість трансформаційних економік, створювала фінансово-інституційний простір, адаптуючи існуючі західні моделі до внутрішніх умов розвитку національного економічного простору, переймаючи моделі та патерни взаємодії в фінансовому просторі; тому процеси фінансиалізації поступово, починаючи із середини 90-х років минулого століття почали розвиватися і в українському соціоінституційному середовищі, але з певними особливостями та корективами.

Часткова демократизація фінансового простору України почала здійснюватись в процесі розвитку банківських роздрібних операцій і проявилась в тому, що населення отримало можливість здійснювати безготівкові розрахункові операції, накопичення в банківських установах, покращувати споживання шляхом банківського кредитування. Для того, щоб оцінити рівень фінансової демократизації сектору домогосподарств в Україні ми використали показники, що характеризують ступінь включеності домогосподарств в операції з фінансовими активами. Для аналізу ми розрахували фінансову глибину наявних доходів домогосподарств як відношення приросту фінансових активів до наявних доходів домогосподарств, що висвітлює, яка частина доходів домогосподарств належить фінансовим інструментам; депозитну складову реалізації сукупного доходу домогосподарств; ступінь залежності споживання від кредитного фінансування як відношення приросту кредитування до споживання товарів та послуг.

За показниками отримання базових банківських послуг Україна сьогодні знаходиться значно нижче розвинутих країн світу та ЄС, оскільки тільки 41 % українського населення мають банківські рахунки, 19 % мають кредитні картки та 8 % населення користувались банківським кредитуванням (дані таблиці 1) [4]. При цьому в ЄС в середньому – 87 % населення мають банківські рахунки, а 22 % користуються кредитами [5], в Фінляндії – 100% населення мають банківський рахунок, в Нідерландах – 99%, в Новій Зеландії – 99 %, в Австрії – 99%, в Германії – 98 %, в Сінгапурі – 98%, у Франції – 97%, в Естонії – 97%, в Бельгії – 96%, в Росії – 48 % [4].

Оцінки загального обсягу фінансових інструментів, що використовує українське населення, та депозитної та кредитної фінансової активності також свідчать про загальний невисокий рівень включеності українського сектору домогосподарств в фінансові операції. Хоча з 2008 року фінансова глибина наявних доходів домогосподарств зростає з 2,8 % до 17% (в основному за рахунок збільшення грошових вкладів), заощадження в цінних паперах лишаються в Україні на абсолютно низькому рівні, – за різними оцінками тільки 0,1 % українського населення інвестує в цінні папери [6], тоді як в розвинутих країнах цей показник коливається від 30% до 70%.

Депозитна складова фінансової активності українського населення почала активно зростати з початку 2000-х і починаючи з 2007 року коливається на рівні від 23 до 26 % ВВП. На сьогодні саме депозитні операції населення представляють собою найбільший сегмент його операцій з фінансовими активами. Тим не менше цей показник значно нижчий за середньоєвропейський та навіть рівень країн Центральної та Східної Європи та Росії, в яких він коливається в межах 45% та 29% відповідно. Причому, якщо в Австралії – 62%, в Новій Зеландії – 60%, в Голландії – 57 %, в Фінляндії – 56%, в Германії – 55%, в Канаді – 53 %, в Австрії – 52 %, в Росії – 11%, то в Україні тільки 5 % населення мають накопичувальний рахунок в банку [4].

Кредитна активність українського населення почала стрімко розвиватись в 2005 році, але це більше було пов'язано не стільки із зростанням попиту на кредити, який завжди був на високому рівні, а із зростанням пропозиції з боку банківських установ. Сягнувши свого піку в 2008 році до 29,58% ВВП, в сучасних умовах цей показник складає приблизно 15,3 %. Що також свідчить про доволі низький сучасний рівень фінансової включеності сектору українських домогосподарств, навіть в порівнянні із європейськими трансформаційними економіками: в Хорватії цей показник складає – 60%, в Латвії – 53%, в Словенії – 49%, в Угорщині – 45%, в Чехії – 33%, в Словаччині – 32%, в Литві – 31%) [7].

Аналіз показнику кредитної складової споживання товарів та послуг в Україні, який розраховується як відношення споживчих кредитів до загального рівня споживання товарів та послуг населенням, показує, що цей вид фінансової активності також стрімко розвиваючись протягом 2006-2008 року та сягнувши 26 %, в сучасних умовах коливається приблизно на рівні 15 %, що також є доволі низьким у порівнянні з європейськими показниками.

Таблиця 1

Фінансова інтегрованість населення різних країн

	Наявність банківського рахунку (% населення)	Наявність банківського рахунку серед найбіднішого населення (% бідного населення)	Наявність ощадного банківського рахунку (% населення)	Отримання кредиту протягом останнього року (% населення)	Наявність кредитної картки (% населення)	Наявність іпотеки (% населення)	Отримання займу від близького оточення (% населення)
Данія	100	99	57	19	45	47	12
Фінляндія	100	99	56	24	64	30	15
Австралія	99	97	62	17	64	37	13
Швеція	99	99	64	23	54	54	12
Сінгапур	98	98	58	10	37	19	16
Австрія	97	93	52	8	39	25	6
Бельгія	96	92	43	11	54	33	5

Канада	96	91	53	20	72	29	16
Велико-британія	97	97	44	12	52	31	14
Франція	97	96	50	19	38	27	5
Германія	98	97	55	13	36	21	9
США	88	74	50	20	62	31	17
Іспанія	83	91	35	11	42	32	12
Португалія	81	64	26	8	30	23	7
Греція	78	75	20	8	17	6	20
Італія	71	61	15	5	31	10	3
Естонія	97	94	29	8	30	16	25
Хорватія	88	75	12	14	35	4	20
Чехія	81	70	35	9	26	8	18
Угорщина	73	58	17	9	15	13	10
Росія	48	34	11	8	10	1	23
Казахстан	42	30	7	13	9	5	31
Україна	41	21	5	8	19	1	37

Джерело: Asli Demircug-Kunt Leora Klapper Measuring Financial Inclusion The Global Findex Database // Електронний ресурс. – Доступний з:

www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2012/04/19/000158349_20120419083611/Rendered/PDF/WPS6025.pdf

Загалом включеність в фінансові операції сектору домогосподарств в українській економіці знаходиться на низькому, порівняно з розвинутими країнами, рівні, при цьому блага демократизації фінансів українські домогосподарства отримують в мінімізованому, редуцированому варіанті, – фінансові послуги надаються з істотними викривленнями та дуже часто на не вигідних для споживачів умовах, за цінами, що перевищують ціни на аналогічні послуги в розвинутих країнах. Існують дослідження, які доводять, що ціни на іпотечні кредити в Україні по відношенню до доходів домогосподарств є найвищими в світі [8], при цьому банківський опортунізм та порушення прав споживачів фінансових послуг лишаються невирішеними проблемами фінансово-банківського середовища України. Отже більше чим за десять років розвитку взаємодії українських домогосподарств і фінансово-банківського ринку в економічному просторі не було створено умов для повноцінної демократизації фінансів та покращення умов доступу домогосподарств до фінансових ресурсів.

В цих умовах загальна фінансова культура українського населення є дуже низькою [9], тому в економічному просторі України склався стратегічно ризиковий фінансово-інституційний клімат, що базується на асиметричності інформації, опортунізмі фінансових установ та необізнаності фінансових споживачів, а процеси трансформації систем взаємодії в напрямку посилення відповідальності фінансових посередників та захисту прав споживачів проходять дуже повільно.

На цьому фоні процеси зростання економічного та соціального розшарування українського населення, викликані посиленням домінування фінансових відносин та фінансових інститутів, вкорінення інституційно-ціннісної фінансиалізації проходили в Україні доволі динамічно, що зумовило багато проблем економічного та соціоінституційного характеру.

Розвиток фінансових відносин супроводжувався в Україні паралельним розповсюдженням особливої фінансової культури, особливого способу світосприйняття, особливої культури споживання, які вросли в суспільний простір, трансформуючи його базові ціннісні. Так, демонстративна «статусна» культура споживання заможного класу, екстраполюючись в суспільне середовище, зумовлювала підвищений попит на розкіш з боку представників середнього класу та осіб з доходами нижче середнього, стимулюючи безвідповідальне споживання в кредит. При цьому особи, що вдавалися до споживання в кредит, часто не брали в розрахунок стабільність та достатність своїх майбутніх доходів для покриття кредитних платежів. В таких умовах соці-

альною катастрофою стало для України зростання числа самогубств, викликаних борговим ярмом та фінансовою неспроможністю, які за останні два роки досягли в Україні кількості 150 осіб [10].

Відповідаючи питання, чому ці процеси розвивається і вкорінюється в нашому українському суспільстві, серед головних причин слід назвати неможливість отримання високого рівня доходу в результаті професійної трудової діяльності, неможливість досягнення достойного рівня добробуту завдяки своїй роботі, своїм здібностям, що штовхає людину на незважені поступки отримання кредитів для покращення свого життя, коли ризики цих операцій надвеликі, а можливості повернення отриманих коштів – невизначені.

Висновки: Вихід глобальної економіки на посткризову траєкторію залежить від подолання глибинних дисбалансів, серед яких переважний статус фінансових ринків та фінансових відносин в глобальній системі координат. Фінансові відносини повинні повернутися до своїх глибинних першоджерел – фінансово-інвестиційного кредитування, спрямованого в реальний сектор, що забезпечить економічне зростання та створить можливості ефективною та достойною праці для всіх, що в свою чергу стане підґрунтям до подолання економічної та соціальної нерівності, деструктивних соціоінституційних новацій та ментальних викривлень в сучасному суспільстві. В той же час слід усвідомлювати, що в системі фінансових ринків та фінансових відносин вкорінені системні дисбаланси, що ґрунтуються на їх глибинній природі, яка так чи інакше створює для економічних агентів хибні орієнтири; у цьому зв'язку доречним є підхід до фінансових відносин Генрі Форда, який вважав, що для справжнього бізнесмена важливо, щоб він не був дуже обізнаним у фінансах, оскільки в протилежному випадку він може подумати, що займати гроші краще, ніж їх заробляти. [11, с.128]

Література:

1. Gerald Epstein Financialization and the World Economy // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peri.umass.edu/236/hash/115aff25ef8e5be99c25b855780b0781/publication/216>.
2. Грищенко А. А. Гроші як засіб диференціації та інтеграції фінансово-економічного простору: теоретичні підґрунтя та досвід ЄС / А. А. Грищенко, В. О. Корнівська // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: матеріали V Міжнародних філософсько-економічних читань. 28-29 травня 2012 року.
3. Tabea Bucher-Koenen. Who lost the most? Financial literacy, cognitive abilities, and the financial crisis. Conference on “Household Finance and Consumption”/ Tabea Bucher-Koenen, Michael Ziegelmeyer // [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ecb.europa.eu/events/conferences/html/joint_ecb_lux.en.html.
4. Asli Demirguc-Kunt Measuring Financial Inclusion. The Global Findex Database/ Asli Demirguc-Kunt, Leora Klapper [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2012/04/19/000158349_20120419083611/Rendered/PDF/WPS6025.pdf.
5. Financial Innovation and Consumer Protection. An overview of the objectives and work of the EBA’s Standing Committee on Financial Innovation (SCFI) in 2011-2012 London [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eba.europa.eu/Publications/Consumer-Protection-issues/Financial-Innovation-and-Consumer-Protection.aspx>.
6. Украина отстала от западных рынков на 80 лет // Компаньон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.companion.ua/Articles/Content?Id=197006>.
7. Thorsten Beck. Which households use banks? // Conference on “Household Finance and Consumption” Thorsten Beck, Martin Brown [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecb.europa.eu/events/conferences/html/joint_ecb_lux.en.html.
8. Банкіри: українцям пропонують найдорожчі іпотечні кредити в світі // Газета по-українськи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/business/_bankiri-ukrajincyam-proponuyut-najdorozhchi-ipotechni-krediti-v-sviti/439556.
9. Куценко О. Фінансова грамотність та захист прав споживачів фінансових послуг / О. Куценко // Green Capital News // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.green-capital.com.ua/green_capital_news_2011_15.pdf вести fm.
10. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения / Г. Форд. – М. : Финансы и Статистика, 1989. – 206 с.

В. Г. Яременко, В. О. Корни夫ская

**ФИНАНСИАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИОИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ
ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА**

В статье охарактеризован уровень финансовализации украинского экономического и социального пространства, раскрыты социоинституциональные трансформации, которые развиваются в Украине в связи с глубинным системным неравновесием в результате укоренения глобальной тенденции финансовализации.

Ключевые слова. Финансализация, демократизация финансов, дисбалансы, финансовая культура.

V. Yaremenko, V. Kornivska

**FINANCIALIZATION OF ECONOMY AND ITS IMPACT ON THE SOCIOINSTITUTIONAL
TRANSFORMATION OF UKRAINIAN SOCIETY**

The article described the level of Ukrainian economic and social space financialisation, the socio-institutional transformation, which develop in Ukraine as a result of deep systemic imbalance in connection with establishment of a global trend financialisation.

Keywords. Financialization, the democratization of finance, imbalances, financial culture.

Надійшла до редакції 26.02.2013 р.